

نفس و ذهن؛ معرفت و ادراک در حکمت اسلامی و فلسفه ذهن

www.ketab.ir

حسن پناهی آزاد

استادیار گروه مبانی نظری اسلام دانشگاه معارف اسلامی

پناهی آزاد، حسن، ۱۳۵۳ -	سرشناسه:
نفس و ذهن: معرفت و ادراک در حکمت اسلامی و فلسفه ذهن / حسن پناهی آزاد:	عنوان و نام پدیدآور:
نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها، معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی.	مشخصات نشر:
قم: انتشارات دانشگاه معارف اسلامی ۱۴۰۰.	مشخصات ظاهری:
۲۲۴ ص.	شابک:
978-622-98531-5-3	فروست:
مجموعه مبانی نظری اسلام: ۶۶	وضعیت فهرست نویسی:
فیبا	موضوع:
خود (فلسفه)	موضوع:
نفس - تجرد	موضوع:
فلسفه ذهن	موضوع:
شناخت (فلسفه)	موضوع:
ادراک (فلسفه)	موضوع:
فلسفه اسلامی	موضوع:
نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها	شناسه افزوده:
دانشگاه معارف اسلامی، معاونت پژوهشی	شناسه افزوده:
BBR۵۵	رده بندی کنگره:
۱۸۹/۱	رده بندی دیویی:
۸۷۵۱۵۰	شماره کتاب شناسی ملی:

www.ketab.ir

مجموعه مبانی نظری اسلام

۶۶

نفس و ذهن: معرفت و ادراک در حکمت اسلامی و فلسفه ذهن

نویسنده: حسن پناهی آزاد

نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها؛ معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی

نوبت چاپ: اول، ۱۴۰۰ * شمارگان: ۵۰۰ نسخه * قیمت: ۷۰/۰۰۰ تومان

ناشر: انتشارات دانشگاه معارف اسلامی

شابک: ۹۷۸ - ۶۲۲ - ۹۸۵۳۱ - ۵ - ۳

کلیه حقوق محفوظ است

مراکز بخش:

■ انتشارات دانشگاه معارف اسلامی: قم، بلوار جمهوری اسلامی، بین کوچه ۴ و ۶، تلفن: ۳۲۱۱۰۳۱۶

■ دفتر نشر معارف: قم، خیابان شهدا، کوچه ۲۲، شماره ۳، تلفن و نمابر: ۳۷۷۴۰۰۰۴

پایگاه اینترنتی: www.maaref.ac.ir * نشانی الکترونیکی: andishe@maaref.ac.ir

♦ سخن آغازین ♦

خدای تعالی، درباره انسان آفرینش انسان، از عبارت «احسن الخالقین» یاد می‌کند. در پهنه مخلوقات، موجودی پیچیده‌تر و شگرف‌تر از انسان وجود ندارد و ابعاد بسیاری از پیچیدگی‌های انسان، برای خود او نیز ناشناخته است. قرآن، سنت و حکمت اسلامی، انسان را موجودی دارای بدن و روح دانسته و اصالت را به روح که موجودی فرامادی و مشرف بر بدن است، می‌دهند. آگاهی، اندیشه، گرایش و سرپرستی بدن در قیسه اختیار روح بوده و بدن در حیات دنیوی تحت فرمان روح یا نفس ناطقه انسان است. انسان‌شناسی، عرصه‌ای بسیار گسترده است که اندیشه‌های پرشماری در آن حاضرند. افکار مادی‌انگار تا اندیشه‌های معتقد به اصالت و استقلال تام روح؛ نگاه‌های متنوع و مختلف به انسان، رهاورد تنوع و اختلاف آثاری است که از انسان صادر می‌شود و مسئله حقیقت و هویت اصلی انسان کانون این اختلافات و تفاوت‌ها است. برخی دیدگاه‌ها حقیقت انسان را به جنبه مادی صرف او تقلیل می‌دهند و در مقابل برخی نیز همه اصالت انسان را از آن روح می‌دانند و برخی نیز معتقد به ارتباط متقابل روح و بدن هستند. نکته اینجاست که هرکدام از این دیدگاه‌ها دلایل و شواهد مختلفی بر داشته‌ها و دانسته‌های خود ارائه می‌کنند. دامنه این مباحث، امروزه از بحث‌های نظری صرف فراتر رفته و در تماس با علوم مختلف تجربی، عرصه‌هایی برای تأیید هرکدام از دو رویکرد متقابل ظاهر شده است. یکی از علوم مرتبط با مسئله نفس و بدن، فلسفه ذهن است که در دامان روان‌شناسی رشد کرده و تدریجاً به دانشی مستقل و مفصل تبدیل شده است. در این زمینه حضور رویکردهای فیزیکالیستی جلوه بیشتری داشته و با وجود اختلافات روشی، پیوستگی تاریخی جدی میان این رویکردها دیده می‌شود.

منشأ تدوین آثاری همانند اثر حاضر، بررسی ابعاد وجودی انسان معطوف به مقوله آگاهی است. بررسی این مقوله نیز بدون توجه و جستجو درباره نفس، ذهن،

علم و ادراک ناممکن است. علومی مانند معرفت‌شناسی اسلامی و روان‌شناسی شناختی مفاهیمی همچون ذهن و ادراک را به‌کار می‌برند؛ اما اختلاف کاربردها میان این دو طایفه از علوم، مفاهیم و استدلال‌ها و نتایج عمیقاً مختلف و متضادی را در پی دارد. اثر حاضر کوشیده است چهار مفهوم «نفس، ذهن، معرفت و ادراک» را با روش تطبیقی، از دیدگاه رویکردهای امروزی فلسفه ذهن و حکمت اسلامی بررسی و توان و توفیق هرکدام را در تبیین چیستی و چگونگی ارتباط متقابل روح و بدن به دست آورد.

معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی ضمن آرزوی موفقیت برای محقق محترم و تشکر از همکاران گروه پژوهشی میانی نظری اسلام و مدیریت محترم امور پژوهشی جناب آقای دکتر سید سعید روحانی و نیز همکاران محترم آماده‌سازی متون، از اساتید و محققان عرصه‌های بین‌رشته‌ای مندرج در زمینه این تحقیق، خواهشمند است پیشنهادات راهگشای خود را برای تقویت آثاری متناظر و مرتبط با این پژوهش ارائه فرمایند؛ باشد که منشأ غنای بیشتر و مایه امتنان مجموعه پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی باشد.

معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی

www.ketab.ir

کتابخانه دیجیتال معارف اسلامی

پیشگفتار	۱۱
----------------	----

فصل اول:

«نفس» و «ذهن» در حکمت اسلامی و فلسفه ذهن

(۱۳۴-۱۵)

مقدمه	۱۶
گفتار اول: نفس در حکمت اسلامی	۱۷
۱. هستی نفس در حکمت اسلامی	۱۷
۱-۱. دلایل وجود نفس	۱۸
۱-۱-۱. صدور افعال مختلف از برخی اجسام	۱۸
۱-۱-۲. تجربه فرضی «هواء طلق»	۱۹
۱-۱-۳. «ادراک حضوری» نفس از خود	۱۹
۲. چیستی نفس در حکمت اسلامی	۲۰
۱-۲. تعریف‌های ماهوی	۲۱
۱-۲-۱. تعریف به «کمال»	۲۱
۱-۲-۲. تعریف به «صورت»	۲۳
۱-۲-۳. تعریف به «جوهر»	۲۴
۲-۲. تعریف‌های غیرماهوی	۲۵
۱-۲-۲. تعریف به «علم»	۲۵
۲-۲-۲. تعریف به «منشأ و مراتب وجودی»	۲۶
۲-۲-۳. تعریف به «کارکرد»	۲۹
۳. مراتب نفس	۲۹

- ۳۰..... ۱-۳. نظام مراتب هستی
- ۳۳..... ۲-۳. قدم یا حدوث نفس
- ۳۳..... ۱-۲-۳. نظریه قدم نفس
- ۳۴..... ۲-۲-۳. نظریه حدوث نفس
- ۳۸..... ۳-۳. نفس، عالم طبیعت و حواس ظاهری
- ۳۸..... ۱-۳-۳. قوای ادراکی طبیعی نفس
- ۴۱..... ۴-۳. نفس، عالم مثال و حواس باطنی
- ۴۵..... ۱-۴-۳. قوای ادراکی مثالی نفس
- ۴۷..... ۱-۴-۳. قلب، ابزار ممتاز
- ۴۹..... ۲-۴-۳. کشف و شهود
- ۵۱..... ۳-۴-۳. الهام و وحی
- ۵۴..... ۵-۳. نفس، عالم عقل و مجرد تام
- ۵۷..... ۱-۵-۳. عقل و ادراک کلیات
- ۵۸..... ۲-۵-۳. عقل و دریافت وحی
- ۶۲..... ۴. مجرد نفس
- ۶۲..... ۱-۴. معنای مجرد
- ۶۳..... ۲-۴. دلایل مجرد نفس
- ۶۵..... ۱-۲-۴. علم حضوری نفس به خود
- ۶۷..... ۲-۲-۴. ادراک کلیات
- ۷۰..... ۳-۲-۴. عدم کهولت و ضعف در قوه عاقله
- ۷۱..... ۴-۲-۴. کمال نفس با کثرت تعقل
- ۷۳..... گفتار دوم: ذهن، در دیدگاه‌های فلسفه ذهن
- ۷۴..... ۱. هستی ذهن در دیدگاه فلسفه ذهن
- ۷۵..... ۱-۱. بررسی ضمنی وجود ذهن
- ۷۸..... ۲-۱. بررسی صریح وجود ذهن
- ۷۹..... ۱-۲-۱. وجود ذهن، در دیدگاه دوگانه‌انگاری
- ۸۲..... ۲-۲-۱. وجود ذهن در دیدگاه رفتارگرایی
- ۸۵..... ۳-۲-۱. وجود ذهن در دیدگاه این‌همانی
- ۸۷..... ۴-۲-۱. وجود ذهن در دیدگاه کارکردگرایی
- ۸۹..... ۵-۲-۱. وجود ذهن در دیدگاه حذف‌گرایی

۹۰.....	۲. چیستی ذهن، در دیدگاه‌های فلسفه ذهن
۹۱.....	۱-۲. تبیین ازراه «ویژگی‌های حالات ذهنی»
۹۱.....	۱-۱-۲. «متعلق بی واسطه معرفت» بودن
۹۲.....	۲-۱-۲. «بی مکان» بودن
۹۲.....	۳-۱-۲. «حیث التفاتی» داشتن
۹۳.....	۴-۱-۲. «خودآگاهانه» بودن
۹۴.....	۲-۲. تبیین ازراه «توجه به ذات ذهن»
۹۵.....	۱-۲-۲. چیستی ذهن در دیدگاه دوگانه‌انگاری
۹۸.....	۲-۲-۲. چیستی ذهن در دیدگاه رفتارگرایی
۱۰۱.....	۳-۲-۲. چیستی ذهن در دیدگاه این‌همانی
۱۰۵.....	۴-۲-۲. چیستی ذهن در دیدگاه کارکردگرایی
۱۰۹.....	۵-۲-۲. چیستی ذهن در دیدگاه حذف‌گرایی
۱۱۲.....	۳. هویت ذهن در دیدگاه‌های فلسفه ذهن
۱۱۳.....	۱-۳. هویت ذهن در دیدگاه دوگانه‌انگاری
۱۱۷.....	۲-۳. هویت ذهن در دیدگاه رفتارگرایی
۱۲۰.....	۳-۳. هویت ذهن در دیدگاه کارکردگرایی
۱۲۳.....	۴-۳. هویت ذهن در دیدگاه این‌همانی
۱۲۸.....	۵-۳. هویت ذهن در دیدگاه حذف‌گرایی
۱۳۲.....	نکته پایانی
۱۳۳.....	خاتمه فصل اول

فصل دوم:

«معرفت» و «ادراک» در حکمت اسلامی و فلسفه ذهن

(۱۳۵-۲۱۶)

۱۳۶.....	مقدمه
۱۳۷.....	گفتار اول: چیستی معرفت در حکمت اسلامی
۱۳۷.....	۱. تعریف معرفت در حکمت اسلامی
۱۴۱.....	۱-۱. تعریف‌های ناظر به «ذات معرفت» در حکمت اسلامی
۱۴۱.....	۱-۱-۱. تعریف ناظر به ذات معرفت در حکمت مشاء
۱۴۵.....	۱-۱-۲. تعریف ناظر به ذات معرفت در حکمت اشراق
۱۴۶.....	۱-۱-۳. تعریف ناظر به ذات معرفت در حکمت صدرایی

۱۵۰...	۲-۱. تعریف‌های ناظر به «کارکرد معرفت» در حکمت اسلامی
۱۵۰.....	۱-۲-۱. تعریف به صورت
۱۵۷.....	۲. تجرد معرفت در حکمت اسلامی
۱۵۸.....	۱-۲. تجرد معرفت در مکتب مشاء
۱۵۹.....	۲-۲. تجرد معرفت در مکتب اشراق
۱۶۰.....	۳-۲. تجرد معرفت در حکمت صدرایی
۱۶۵.....	۴-۲. تشکیک تجرد معرفت
۱۶۷.....	۳. تقسیم معرفت در حکمت اسلامی
۱۶۷.....	۱-۳. تقسیم معرفت به حضوری و حصولی
۱۷۰.....	۱-۱-۳. ارزش علم حضوری
۱۷۳.....	۲-۱-۳. ابعاد علم حصولی
۱۷۷.....	۲-۳. تقسیم معرفت، ناظر به مراتب هستی
۱۸۱.....	گفتار دوم: چیستی ادراک در فلسفه ذهن
۱۸۱.....	مقدمه
۱۸۱.....	ادراک و پدیده‌های ذهنی در فلسفه ذهن
۱۸۳.....	۱. چیستی ادراک در دیدگاه دوگانه‌انگاری
۱۸۹.....	۲. چیستی ادراک در دیدگاه ابن‌همانی
۱۹۶.....	۳. چیستی ادراک در دیدگاه رفتارگرایی
۲۰۵.....	۴. چیستی ادراک در دیدگاه کارکردگرایی
۲۰۹.....	۵. چیستی ادراک در دیدگاه حذف‌گرایی
۲۱۴.....	خاتمه فصل دوم
۲۱۵.....	آینده پژوهش
۲۱۷.....	فهرست منابع

پیشگفتار

کوشش‌های بی‌پایان انسان برای دانستن و پی‌بردن به چیستی و ابعاد هستی، منشأ شکل‌گیری علوم مختلف، اعم از تجربی، فنی مهندسی و انسانی است. ایدئولوژی‌ها، مکاتب، مناسک و مناسبات مختلف انسانی و اجتماعی بر بنیان آگاهی‌های انسان استوارند. آگاهی هرچه عمیق‌تر و گسترده‌تر قلمرو آگاهی از واقعیت‌ها در نهاد همه انسان‌ها طنین‌افکن بوده و هست. بر همین اساس، هر مکتبی مدعی اطلاع از واقعیت‌ها آنچنان که هستند بوده و ترسیم بایستگی‌های مختلف بر همین تصور انجام داده است. هر اندیشه، مکتب و آیینی، که مدعی کشف حقیقت و آگاهی از ابعاد مختلف هستی‌ها است، با این پرسش روبروست که آیا در ادعای خود صادق است و از چه راهی این امر را اثبات می‌کند. اما پرسش بنیادین‌تر که امتداد پرسش پیش‌گفته است، چگونه می‌توان کشف واقعیت‌ها است. شاید بتوان گفت بنیادین‌ترین پرسش، همین است. پرسشی که به ده‌ها پرسش خرد و پایین‌دستی منشعب می‌شود. یکی از مبادی این مسئله گسترده، پرسش از چیستی، ابعاد، اجزا و کارکردهای دستگاه ادراکی انسان است. در این زمینه همانند بسیاری از مسائل، بیشتر علوم اظهارنظر کرده و مطلب را از زاویه دید خود کاویده‌اند. اندیشه‌های فلسفی به نوعی و علوم تجربی به شیوه دیگر، این امر منتهی به پیدایش اشتراکات قابل توجهی میان علوم مختلف شده است. این علوم با وجود اختلاف مبنایی یا روشی، به‌صراحت مسائل مشترکی را از همدیگر می‌پرسند و مسئله نوشتار حاضر، از این نوع مسائل است. آیا انسان ابزاری برای کشف حقایق دارد؟ حواس ظاهری چه کارکردی در کسب آگاهی دارند؟ اساساً آگاهی چیست؟ آیا آگاهی رهاورد ذهن انسان است، یا واقعیت دیگری در این فرایند شریک ذهن انسان است و... بدین‌ترتیب، توقع نابجایی نیست که علوم مختلف از هر دو اقلیم تجربی و نظری، در چیستی و ابعاد و کارکردهای دستگاه ادراکی انسان سخن گویند و مبانی و دلایل خود را ارائه کنند.

نوشتار پیش‌رو با توجه به دو زوج مفهوم متناظر در خصوص دستگاه ادراکی انسان و کارکرد آن سامان یافته است. اما این بررسی به صورت تطبیقی میان حکمت اسلامی و فلسفه ذهن پیش رفته است. حکمت اسلامی نفس و ابزارهای ادراکی آن و نیز آگاهی‌های انسان را در نظام انسان‌شناسی فلسفی و نیز فلسفه معرفت به بحث و تبیین نهاده و مکاتب شاخص سه‌گانه حکمت اسلامی به صورت تفصیلی و در امتداد همدیگر این مسئله را تحلیل کرده‌اند. در مقابل فلسفه ذهن، که دانشی نوپا و منبعث از بررسی‌های مختلف هستی‌شناسانه و معرفت‌شناسانه در اندیشه‌های دانشمندان علوم تجربی و بسیاری از فیلسوفان غربی است، نیز به تبیین و تحلیل ذهن و رهاورد ویژه آن، یعنی آگاهی یا علم پرداخته و کوشیده با رویکردی تجربه‌مدار، این دو امر را شناسایی و معرفی کند. در این میان، رویکردهای فیزیکالیستی چهره غالب در جهان غرب بوده و سهم عمده‌ای از شرح و بسط مسائل ذهن و آگاهی را به خود اختصاص داده است.

نوشتار حاضر که پس از دوره‌ای تدریس فلسفه معرفت در حکمت اسلامی توسط نگارنده به جریان جستجو و ملاحظه آرا آمد، بر آن است که دو زوج مفهوم متناظر را در دیدگاه حکمت اسلامی و فلسفه ذهن، بررسی کند. از این چهار مفهوم، نفس با ذهن و معرفت با ادراک متناظرند. بحث کانونی و تعیین‌کننده در این جستار تجرد یا مادی بودن این مفاهیم است. سخن اصلی در این است که آیا نفس و ذهن و نیز معرفت و ادراک اموری مادی‌اند یا غیرمادی؟ هر کدام از گرایش‌های موجود در دو اقلیم حکمت اسلامی و فلسفه ذهن چه دیدگاه و دلیلی در این عرصه دارند و نتایج، رهاوردها و پیامدهای هر کدام چیست؟ این اثر در دو فصل سازمان یافته است:

فصل نخست به چستی نفس در حکمت اسلامی و چستی ذهن در مکاتب فلسفه ذهن پرداخته است. هدف این فصل دستیابی به اشتراکات دو جبهه نسبت به مدیر تحصیل معرفت یا ادراک است. هر دو دیدگاه برآنند که ادراکات با سرپرستی نیرو یا واقعیت برتر از حواس ظاهری تحقق می‌یابند؛ اما همان واقعیت در دیدگاه حکمت اسلامی امری مجرد و فرامادی است اما در دیدگاه‌های فیزیکالیستی فلسفه ذهن امری مادی و البته پیچیده و تا حدود زیادی ناشناخته است.

فصل دوم پیرو سخن از سرپرست تحصیل معرفت یا ادراک، به چستی همین دو مفهوم، یعنی معرفت و ادراک پرداخته است. حکمت اسلامی پیوسته به مجردانگاری نفس، معرفت را نیز غیرمادی یا فرامادی می‌داند در عین حال ابزارهای

جسمانی را در قامت تأمین کننده مواد و تدارکات اولیه معرفت ضروری می‌داند. اما دیدگاه‌های فیزیکالستی در فلسفه ذهن، پیرو مادی‌انگاری یا وابسته تمام دانستن ذهن، ادراک را نیز با هویت مادی و محسوس معرفی می‌کند.

گویی این مسئله دامنه‌دار با کشف مستمر شگفتی‌های دستگاه مغز و اعصاب و ابزارهای شناخت، در هر گام غامض‌تر و در عین حال جدی‌تر و تعیین کننده می‌شود و سرنوشت آن چندان قابل پیش‌بینی نیست.

نگارنده با امید توفیق در ادامه این پژوهش، چشم به راه نقطه نظرات صاحب نظران ارجمند در جهت اصلاح و تکمیل این نگاشته است.

حوزه علمیه قم

بهار ۱۴۰۰ هجری شمسی

www.ketab.ir